

ДИТЯЧА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

Ганна Єрмановська

УКРАЇНА

Для дітей середнього шкільного віку

ШЛЯХАМИ ІСТОРІЇ

УКРАЇНА — НАШ ДІМ

БІОГРАФІЯ МІСТ І СІЛ — БІОГРАФІЯ КРАЇНИ

ПРИРОДА РІДНОГО КРАЮ

ЕКОНОМІКА, ПРОМИСЛОВІСТЬ ТА СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

ОСВІТА В УКРАЇНІ

НАУКОВІ НАДБАННЯ УКРАЇНЦІВ

УКРАЇНА СПОРТИВНА

НАЦІОНАЛЬНА МОВА І КУЛЬТУРА

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА І СУЧАСНІСТЬ

УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО

НАРОДНИЙ ПОБУТ, ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ

Харків
«Фоліо»
2016

Напевно, нелегко знайти у світі якийсь інший народ, що мав би таку драматичну історію, як український. Майже протягом всього свого існування йому доводилося вести боротьбу проти чужоземного поневолення. Тому в історії України — безліч спустошливих війн, жорстокого гноблення і нелюдського страждання, яких країна зазнавала через свої природні багатства і миролюбність свого народу. А ще через те, що більшість її державних і політичних діячів у гонитві за владою відстоювала особисті інтереси. Недарма Л. Д. Кучма, підводячи підсумки свого десятилітнього президентства, підкреслював: «У нас завжди була боротьба за владу, за булаву, а не за Україну. Тому й історія у нас така». На жаль, це висловлення актуальне не лише для минулого країни, а й для її сьогодення.

На довгому історичному шляху, яким пройшла наша країна, було чимало складних і суперечливих подій, високих зльотів і нищівних поразок. Початок його сягає у глибоку давнину...

Українські землі в прадавні часи

На теренах сучасної України людина з'явилася ще в кам'яному віці, тобто приблизно мільйон років тому. Про це свідчать археологічні розкопки, під час яких знайшли майже три десятки стоянок первісних людей. Їхнім основним заняттям було мисливство, збиральництво, рибальство. Вміли наші предки виготовляти з каменю та кісток знаряддя для полювання на звірів, використовувати вогонь.

Жили вони спочатку в печерах, а потім навчилися споруджувати примітивні наземні будівлі з кісток та звірячих шкур.

У межах України археологи виявили понад 50 стоянок неандертальців, які мешкали переважно в Криму, в печерах Кіік-Коба і Старосілля та поблизу сучасного міста Білогірськ, а також на території сучасного Донбасу, під Одесою, на Волині та в Закарпатті.

Найцікавішою пам'яткою духовного життя прадавніх мешканців України є Кам'яна Могила, що розташована поблизу селища Терпіння Мелітопольського району Запорізької області. В її гротах та на брилах пісковика виявлено понад тисячу різноманітних зображень палеолітичного й мезолітичного часу. Це схематизовані фігури людей, тварин, знаки, наскельні малюнки або написи. На думку вчених, їх зробили понад 13 тисяч років тому. Найімовірніше Кам'яна Могила була релігійно-магічним центром, своєрідним храмом стародавніх мисливців. Деякі вчені припускають, що знайдені тут написи є зразками давньошумерської писемності. Ця пам'ятка на-

Трипільський посуд

Предмети трипільської культури

лежать до найзначніших археологічних знахідок у світі.

А нещодавно на острові Хортиця археологи відкопали культове спорудження бронзового віку, якому понад шість тисяч років!

Великі поселення первісних людей виникли за кілька тисячоліть до нашої ери. Залишки одного з них були знайдені і досліджені 1896 року українським археологом Вікентієм Хвойкою поблизу села Трипільля на Київщині, через що давня землеробська культура дістала назву Трипільської. Між 3500—2700 роками до нашої ери трипільці жили великими групами, що складалися з 600—700 людей. Це були землеробські племена, які, крім рільництва і вирощування зернових (пшениці, ячменю, проса), розводили велику рогату та дрібну худобу. Землю вони обробляли за допомогою кам'яних та рогових мотик, врожай збирали, використовуючи серпи з кремінними лезами. А ще вони полювали на звірів, рибалили. Зналися трипільці й на деяких ремеслах: гончарстві, обробці дерева та міді.

У часи трипільської культури з'явився перший механічний пристрій — свердло, за допомогою якого робили отвори в камені та дереві. Запровадили трипільці й дерев'яне рало. Вміли вони виготовляти керамічний посуд, який розписували складним орнаментом чорною, темно-червоною, білою та жовтою фарбами.

Трипільці мешкали в довгих і вузьких одно- чи двоповерхових спільних оселях з обпаленої глини, але кожна сім'я мала власну частину житла з окремою глинобитною піччю. Жінка відігравала у трипільських племенах важливу роль у господарстві і посідала високе становище в суспільстві. Такі трипільські поселення, як Майданицьке, Тальники, Доброводи, Костенівка, Веселий Кут, проіснували недовго, бо їхні мешканці через виснаження ґрунтів кожні 50—100 років переселялися на нові землі, залишаючи або спалюючи колишні будівлі. Саме з такими переселеннями вчені пов'язують занепад трипільської культури, який припадає на 2000 рік до н. е. Окрім того, частину трипільців підкорили войовничі степові племена або ж вони змішалася з ними.

Натомість на українські землі прийшли численні землеробсько-скотарські племена з Середнього Подунав'я, Поволжя і Північного Кавказу і мешкали там майже до 1200 року до н. е. Були серед них і кіммерійці — перші племена, що мешкали на території сучасної України, назва яких дійшла до нашого часу. Ці кочівники населяли територію межиріччя Дону й Дніпра аж до VII століття до н. е. Вони опанували мистецтво їзди на конях, першими серед степовиків навчилися плавити залізо і кувати з нього мечі завдовжки понад метр та наконечники для стріл. Основу їхньої господарської діяльності становило скотарство. Кіммерійських міст або поселень

не залишилося, тому головним археологічним джерелом для вивчення їхньої культури є поховання — курганні насипи, де збереглися зброя та предмети ліпної кераміки.

З початку VII століття до н. е. в причорноморських степах з'явилися кочові племена скіфів, що належали до іраномовних племен. Це були природжені стрільці-лучники і неперевершені кіннотники. У V—IV століттях до н. е. частина скіфів поступово почала переходити до осілого способу життя: вздовж берегів нижнього Дніпра та в Криму з'явилися окремі скіфські городища, найбільшим з яких було Кам'янське городище (біля сучасного міста Нікополя) — головний ремісничий центр, що постачав вироби із заліза всім племенам степової смуги. Скіфи створили перше на теренах України велике політичне об'єднання — північночорноморську Скіфію. У III столітті до н. е. центр цієї держави перемістився до Неаполя Скіфського (в межах сучасного Сімферополя). Культура причорноморських скіфів була частиною культурного світу іраномовних кочових племен. Позначилися на ній також місцеві традиції та взаємодія з античною культурою.

♥ Про значний розквіт скіфської культури свідчить так зване «скіфське золото» — майстерно виконані речі і прикраси, знайдені в царських курганах Чортомлик, Солоха, Огуз, Кульоба, Товста Могила, Гайманова Могила та ін. Вони є чудовими зразками оригінального декоративного мистецтва з характерними мотивами тваринного світу. «Скіфський звірячий стиль» вражає красою і майстерністю, з якою відображені на золотих виробах олені, леви, коні та вояки.

Залишили скіфи й чудові пам'ятки монументального мистецтва — кам'яні зображення скіфських прашурів у вигляді суворих стражів, так званих скіфських «баб».

Розквіт скіфської держави припадає на IV століття до н. е. Кількість населення Скіфії сягала приблизно 680 тис. людей. Суттєвим джерелом збагачення та слави скіфів були війна і жвава торгівля з грецькими колоніями, Македонією та римськими провінціями. Але в 339 році до н. е. вони зазнали страшної поразки від Македонії і невдовзі після цього остаточно були завойовані іншим могутнім кочовим племенем зі Сходу — сарматами. Вони мало чим відрізнялися від скіфів: займалися скотарством

Скіфські воїни. Реконструкція М. В. Горелика

Скіфська «баба»

Дорогоцінні скіфські вироби

та землеробством, торгували і були такими ж войовничими.

Цікаво, що назва сарматів походить від іранського слова «саоромант», що означає — «перепоясаний мечем». Дійсно, меч був головним предметом їхнього релігійного культу. Він уособлював бога війни. Сарматська кіннота, в якій, окрім чоловіків, були й жінки та дівчата, вважалася непереможною. За легендою, що була записана грецьким істориком Геродотом, сармати походили від шлюбів скіфів з амазонками — племенем жінок, що були дуже войовничими.

Сарматські племена поділялися на язичів, аланів і роксоланів. Наприкінці I століття алани підкорили інші споріднені народи, але через деякий час були самі завойовані гунами.

Руїни Херсонеса

На початку VI століття до н. е., ще за часів існування скіфської держави, в Причорномор'ї з'явилися грецькі поселення — Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей (сучасне м. Керч), Ніконій, Тір, Фанагорія, Німфей, Кіммерік, Мірмекій, Тірітака, Манаїс та ін. Це були міста-поліси з рисами побуту на кшталт античного світу. Їхні мешканці вирощували зерно й виноград, займалися скотарством і ремеслами — металообробкою, ткацтвом, вичиненням шкур, керамікою та виготовленням ювелірних виробів. Головним містом вважався Пантікапей, який став значним торговельним і ремісничим центром Причорномор'я.

♥ Назва «Херсонес» перекладається з давньогрецької як «півострів». У візантійську епоху це місто називали Херсоном, а пізніше, за часів Київської Русі — Корсунем. Руїни Херсонеса розташовані на околиці сучасного Севастополя. Розквіт цього міста припадає на кінець IV—III століть до н. е., територія міста становила 33 га (частина його нині зруйнована морем), а населення близько 15 тис. жителів. Тут були широкі вулиці (4—6,5 м), торгова площа, багато споруд громадського й культового призначення, зокрема театр. Археологи знайшли залишки житлових будинків, виноробень, гончарних печей, рибозасолюваних цистерн, лазень (терм), монетного двору і порту тощо.

Грецькі міста були значними торговельними центрами, мали розвинену економіку, карбували свої золоті й срібні монети. Вони являли собою значні культурні центри, які поширювали еллінську, тобто грецьку цивілізацію. Зразками її є залишки храму Діоніса, Артеміди й Аполлона, знайдені археологами поблизу міста Лубни на Полтавщині, мармурові рельєфи і статуї та ювелірні прикраси роботи античних майстрів.

- Нещодавно археологи знайшли на Волині, на узбережжі Хриницького водосховища залишки великого поселення готів. Вони з'явилися тут в III столітті н. е., перейшовши безкраї поліські болота та підкоривши праслов'ян — венедрів. Цікаво, що серед знахідок на місці готського поселення — кістяний гарпун у вигляді тризуба, амфора з зображенням найдавнішого на теренах Європи орала та скульптура єгипетського божка Сарапіса.

У I столітті до н. е. внаслідок загальної кризи рабовласницького ладу та навали племен готів та гунів античне Причорномор'я занепало, а згодом було повністю знищене.

Наші предки — слов'яни

Більшість народів, що протягом багатьох століть мешкали на теренах сучасної України, як ми вже бачили, поступово зникали або переміщувалися в інші краї. Цей процес тривав, доки в Середньому Подніпров'ї, Придністров'ї та Волині не оселилися слов'янські племена. Це сталося між III століттям до н. е. — I століттям н. е. Саме їхніми нащадками є нинішнє населення України.

- Походження терміна «слов'яни» досі остаточно не з'ясоване. Деякі історики вважали, що в його основі лежало поняття «слава» чи «слово». Римляни виводили його від слова «склавин» — назви однієї з груп слов'ян. Небезпідставне й припущення, що «слов'яни» — це «сли», тобто «посли», «представники» народу «вене». А візантійський історик Йордан вказував, що слов'яни були відомі під трьома назвами: венети (венедрі), анти і склавини.

Найдавнішою суто слов'янською культурою на українських землях вважається зарубинецька (III століття до н. е. — II століття н. е.). Сліди її уперше були виявлені археологами біля села Зарубинці під Києвом. Поширення цієї культури сягало кордонів сучасних Харкова, Луганська, басейну Дністра. Селища зарубинецької культури розташовувалися групами, кожна з яких складалася з 10—15 поселень і належала одному племені.

У другій половині I тисячоліття слов'янська спільнота, що складалася з 15 великих племінних об'єднань, поділилася на три гілки: східну, західну та південну. У VII столітті східні слов'яни зосереджувалися на правому березі Дніпра.

Згодом вони утворили близько 14 племінних союзів, які розселилися на українських землях. Майже всі вони згадані у відомому літописному зведенні «Повість временних літ» («Повість минулих літ»), що було укладене в Києві на початку XII століття. Найсильнішими серед них були поляни, які мешкали в Середньому Подніпров'ї. Саме їхня земля стала ядром давньоруської держави — Київської Русі. У басейні річки Буг жили дуліби, бужани та волиняни, між ними і полянами — деревляни, а на лівому березі Дніпра оселилися сіверяни. Південне Подніпров'я займали племена угличів. Тиверські племена розселилися на берегах Дунаю і Дністра, а білі хорвати — на території Північної Буковини й Карпат.

Усі ці східнослов'янські племена розселилися на території, що становила близько 700 тис. км². У VII—X століттях вони мали спільну культуру з певними етнотериторіальними відмінностями. Для неї був характерний приблизно однаковий рівень економічного і політичного розвитку, а також були притаманні спільні риси в будівництві житла, аграрному виробництві й ремеслах, об-

Нестор-літописець — вірогідний автор літопису «Повість временних літ»

Збруцький ідол — статуя давньослов'янського бога Святовида

Заснування Києва братами Києм, Щеком, Хоривом і їхньою сестрою Либіддю. Мініатюра Радзивілівського літопису

рядях та віруваннях. Соціально-економічне розшарування в цих спільнотах було незначним, а земля й худоба вважалися спільною власністю численних сімей. Східні слов'яни переважно займалися землеробством та ремеслами. Традиційні плоди своєї праці — зерно, мед, віск, хутра — вони використовували в торговельних відносинах з іншими народами. Слов'яни були непохитними й загартованими воїнами, здатними витримувати мороз і спеку, споживати мінімум їжі. Впертість і витривалість були їхніми перевагами як у війні, так і під час миру. Слов'яни вклонялися язичницьким богам, мали культури природи і предків.

Східнослов'янські поселення були не дуже великі за розмірами, але мали в центрі так звані «гради», тобто укріплені фортеці, що служили для захисту, проведення племінних сходів і обрядів. Виходячи з цього, скандинави називали слов'янські землі «Гардарикою», що означало «країна укріплень». Такі «гради» поступово виростали. Вони стали паростками перших міських поселень, утворених слов'янами в VII—VIII століттях: Пастирського городища на річці Тясмин, Добринського на Буковині, Зимно на Волині, Хотомлі біля річки Прип'ять, Канівського на Дніпрі, Буська і Теробовлі в басейні Бугу тощо. Найбільшим зі слов'янських поселень був Київ. Більшість істориків стверджує, що його засновано в 482 році, але чимало й тих, хто називає пізнішу дату — VI століття.

- ♥ Цікавою пам'яткою, автентичність якої не доведено, є «Книга Велеса» (або «Велесова книга»). Вона присвячена давньослов'янському богу Велесу — покровителю худоби. Цю книгу було знайдено в одному з маєтків у Великому Бурлуці на Харківщині під час Громадянської війни. До нашого часу дійшли лише описи її дощечок та фотографії чотирьох з них, тому значна частина дослідників вважає цю знахідку підробкою. На кожній дощечці книги у куточку були зображення якоїсь тварини, сонця, під якими розпеченим стилем нанесено текст, який потім вкрито фарбою. Зображені на них знаки становлять абетку, схожу на давньогрецьку. У «Велесовій книзі» розповідається про те, що пращури слов'ян жили у степах Сходу, поки їх звідти не витіснили гунни. Тоді слов'янський вождь Ор (Орь, Орій, Ір) закликав одноплемінників переселитися на Захід — у країну, де «течуть меди і молоко». На чолі переселенців стали його сини Кий, Щека і Хорив. Після тривалих мандрів та багатьох битв з ворогами слов'яни заселили «землю Русколянь», де Кий заснував на Дніпрі місто Київ — столицю цієї країни.

А от за легендою, що її переказує літописець у «Повісті временних літ», Київ заснували троє братів із племені полян — Кий, Шек і Хорив та їхня сестра Либідь зі своїми родами. Від імені старшого з них — Кия — місто й дістало свою назву. Але нині багато істориків вважають ці відомості не дуже достовірними, а особу Кия — напівлегендарною. Викликають у них сумніви й факти щодо тривалості життя першого київського князя — 124 роки — та версія про те, що начебто в дев'ятирічному віці він став угорським королем, а пізніше навчався в Константинополі.

У всякому разі, напевно відомо, що в VII—VIII стіттях Київ значно розширився і зміцнів, а влада київського князя поширилася не тільки на полян, але й на сусідні слов'янські племена. Зокрема, в «Повісті временних літ» пишеться про те, що в IX ст., у добу князювання полянських правителів — братів Аскольда і Діра — під їхньою владою перебувала вже територія навколо Києва, що в радіусі сягала 100 км. Їхню зверхність визнали кривичі й половці. Дружина Аскольда і Діра здійснювала численні походи проти болгар, воювала з новгородським князем Рюриком за Полоцьк. На думку деяких істориків, зокрема В. О. Ключевського, вже в ті часи Київ став політичним і культурним центром першої східнослов'янської держави — Київської Русі.

Розвиток Київської Русі

Перша згадка про існування східнослов'янської держави — Київської Русі в історичних джерелах пов'язана з ім'ям новгородського князя Олега, який у 882 році зі своєю дружиною завоював Київ, а потім об'єднав київське князівство з Новгородом і Псковом. Столицею цієї держави став Київ, який Олег назвав «матір'ю міст руських».

Про походження назви «Русь» серед науковців й досі точаться нескінченні суперечки. Ряд філологів, тобто фахівців у галузі мови, вважає, що вона виникла від слова «роотсі», що було в мові естів. Інші ведуть утворення цієї назви від сарматського слова «rhos», що означає «світло». Дехто вбачає її витoki в назвах річок Рось, Роставиця і Росава та в назвах племен роксоланів і росоманів.

Аскольдова могила в Києві

За часів свого правління Олег підпорядкував своїй владі багато слов'янських племінних союзів — кривичів, деревлян, радимичів, сіверян, ільменських словенів, а також неслов'янські племена чудь і меря, які сплачували йому данину. Він був талановитим і рішучим правителем, якого боялись і водночас шанували інші держави. Виступивши в похід проти Хазарського каганату, Олег зруйнував хазарські порти на узбережжі Каспійського моря. А в 911 році він здійснив напад на Константинополь (Царград) — столицю найсильнішої держави того часу Візантії. Побачивши біля стін міста велике військо, візантійці запросили миру і сплатили Олегові великий викуп. За легендою, на знак цієї перемоги він прибив на головній брамі візантійської столиці свій щит. Але чи було це так — напевне невідомо. Історичні джерела лише підтверджують факт підписання між Олегом і візантійським цесарем дуже вигідної торговельної угоди, яка стала першим дипломатичним документом Київської Русі.

Після Олега, який помер приблизно 912 року, державою правив князь Ігор. Він теж здійснив чимало військових походів до Каспію, Персії та Візантії, та вони не були такими вдалимими. З самого початку і до кінця князювання довелося йому відновлювати свою владу і на слов'янських землях. Саме в сутичці з повсталими проти нього деревлянами 945 року Ігор загинув.